

JADWIGA RAUHUTOWA

PRACE WYKOPALISKOWE W CZERSKU, POW. PIASECZNO, W LATACH 1965—1967

Badania wykopaliskowe na dziedzińcu zamku książąt mazowieckich w Czersku, pow. Piaseczno (stan. 1), kontynuowane w latach 1965—1967¹, dostarczyły nowych materiałów dotyczących historii tego obiektu². Przedmiotem badań były w dalszym ciągu średniowieczne nawarstwienia osadnicze grodu i późniejszego zamku oraz szczątki kamiennej architektury kościelnej. Resztki tej architektury stanowiły fundamenty kaplicy gotyckiej Św. Piotra oraz odkryte na wtórnym złożu fragmenty ciosów wapiennych, pozostałości po kościele romańskim.

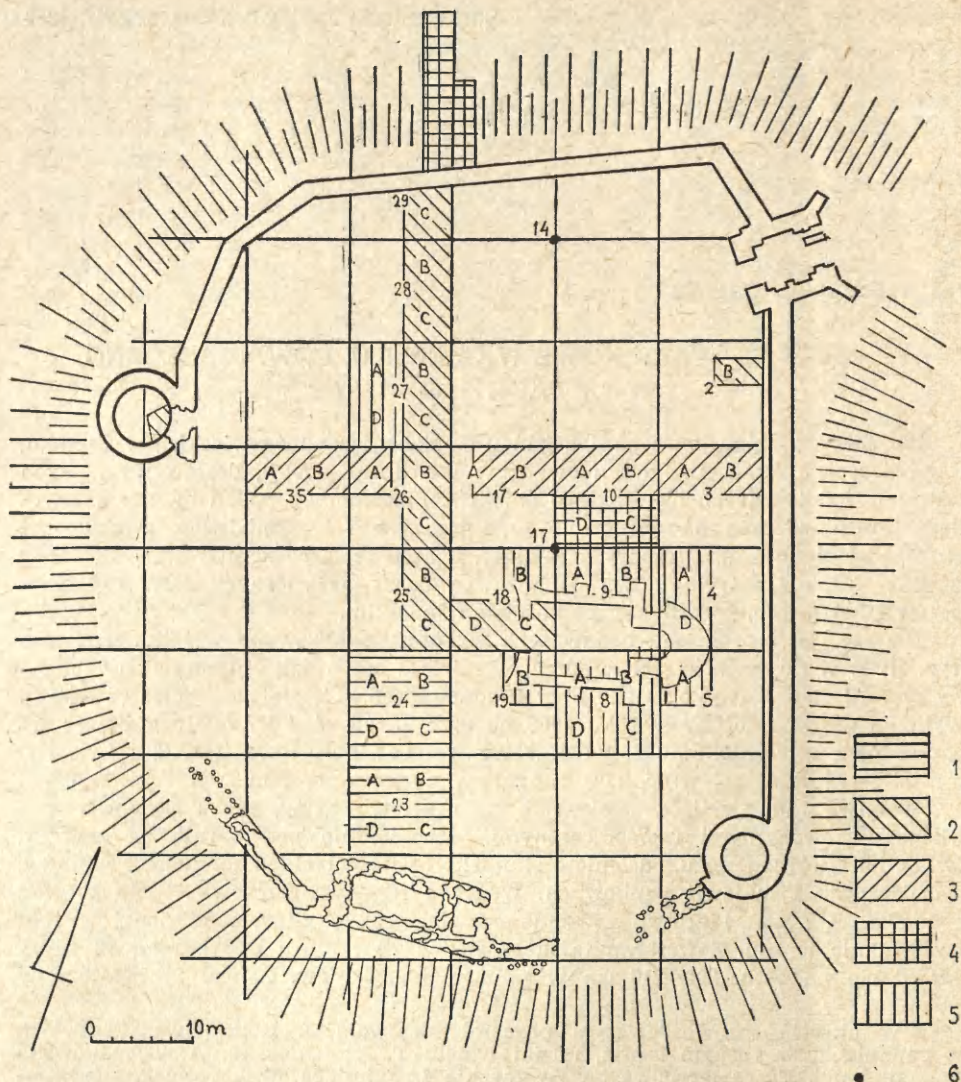
Dla realizacji programu badawczego wykopy zlokalizowano w kilku punktach (ryc. 1): 1) w pn.-zach. części wzgórza, w miejscu najbardziej intensywnej zabudowy grodu i zamku (wykop 1); 2) przy fundamentach kościoła Św. Piotra (wykop 2). Wykop 1 został założony w roku 1966 na arze 27, ćw. A i D. Analogicznie do lat poprzednich wyróżniono tu 4 podstawowe warstwy kulturowe (ryc. 2) i związane z nimi szczątki zespołów: podłóg budynków naziemnych, jam i palenisk (ryc. 3).

Warstwa I to ziemia przemieszana z zawartością gliny, gruzu ceglanoego oraz wkopami nowożytnymi i współczesnymi. Bezpośrednio pod darnią na arze 27, ćw. D, na wtórnym złożu, odsłonięto skupisko cegieł gotyckich ze śladami zaprawy, pochodzących z budowli zamkowych. Warstwa II — renesansowa i późnogotycka z domieszką gruzu i grubymi wkładkami zielonkawej gliny, naniesionej w celu wyrównania terenu. Z warstwą tą łączy się negatyw muru budynku nr 12, który ukazał się na głęb. 200—215 cm w północnej części ćw. A aru 27³. Odsłonięty

¹ W okresie sprawozdawczym pracami kierowała J. Rauhutowa. Poza tym w badaniach, w różnym czasie, udział wzięli: T. Kiersnowska, A. Tłomakowska oraz studenci. Prace terenowe trwały łącznie 4,5 miesiąca. W okresie tym przebadano powierzchnię 3 arów, przy miąższości warstw od 1,5 do 4 m. W latach 1965/1966 badania prowadził Instytut Historii Kultury Materialnej PAN ze środków finansowych Wojewódzkiej Rady Narodowej (Konserwatora Zabytków), a w roku 1967 z funduszy własnych.

² Na temat poprzednich badań patrz. J. Rauhut, S. Suchodolski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Czersku, pow. Piaseczno, za lata 1963 i 1964*, „Spraw. Archeol.”, t. 17: 1963; J. Rauhutowa, S. Suchodolski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Czersku, pow. Piaseczno, za lata 1963 i 1964*, „Spraw. Archeol.”, t. 18: 1966.

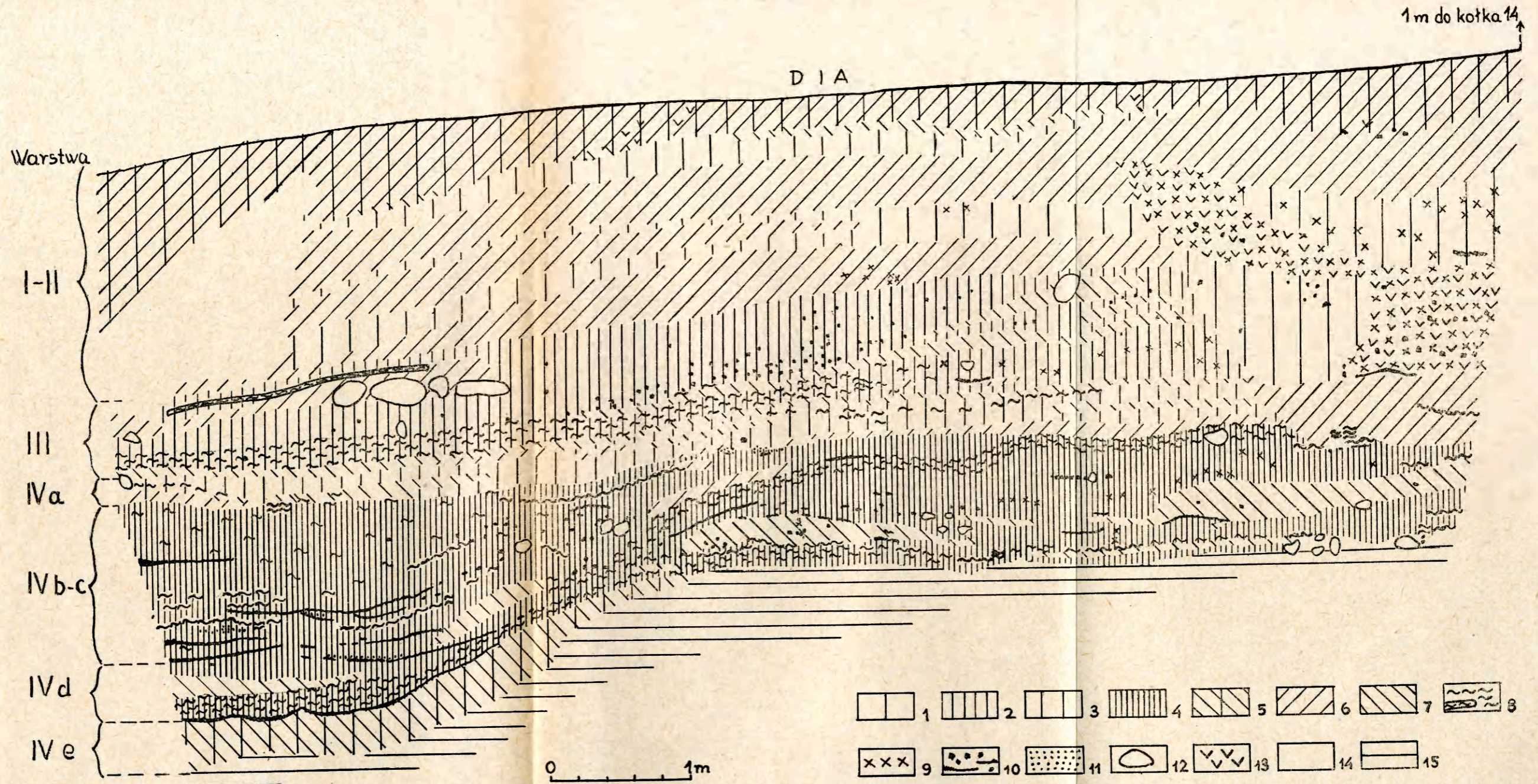
³ Głębokości bezwzględne w wykopie 1 podawano od kołka 14, położonego 60 cm wyżej w stosunku do najwyższego punktu powierzchni (ćw. A) i 130 cm do najniższego (ćw. D). Badany odcinek posiada nierówną powierzchnię z ostrym spadem w kierunku południowym. Podobny upad posiadają stwierdzone tu nawarstwienia. Podawanie głębokości względnych nie byłoby zatem informatywne. W wykopie 2 pomiary głębokościowe podawano od kołka 17.

Ryc. 1. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Plan sytuacyjny wykopów z lat 1961—1967:

1 — 1961 r.; 2 — 1962 r.; 3 — 1963 r.; 4 — 1964 r.; 5 — 1965—1967; 6 — kołki pomiarowe 14 i 17

pd.-wsch. narożnik, szerokości 100—120 cm, zachował się w postaci gruzu ceglano-głaznego i polepy na warstwie zielonkawej gliny. Budynek ten, o orientacji pn.zachód — pd.wschód związany był z zabudowaniami zamkowymi i znajdował się na miejscu starszego, drewnianego. Wewnątrz budynku ukazał się zarys po słupie o średnicy 20 cm, oblepiony gliną. Z warstwy tej, obok ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych i późniejszych, pochodzą m. in. 2 groty bełtu kuszy, fragment ośelki, przęślik gliniany, ułamek szkła.

Ryc. 2. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Profil zachodni wykopu 1 (ar 27, ćw. A, D):

1 — ziemia szara; 2 — ziemia ciemnobrunatna; 3 — ziemia brunatnoszara; 4 — ziemia czarna; 5 — szarozółty piasek; 6 — glina; 7 — żółty piasek; 8 — spróchniałe drewno; 9 — polepa; 10 — węgiel drzewny i spalinizna; 11 — popiół; 12 — kamień; 13 — gruz ceglany; 14 — wkop; 15 — calec

Warstwa III, z XIV i XV wieku, o ciemnobrunatnym zabarwieniu ze spalenizną, rozłożonym drewnem, wkładkami gliny i piasku oraz grudkami polepy, wyróżniona została bezpośrednio pod warstwą gliny, na głęb. 220—230 cm, na ćw. A i 240—340 cm na ćw. D. Dolny jej poziom na ćw. D stanowiła zbita, brązowa, gliniasta ziemia miąższości 20 cm, z zawartością rozłożonego drewna, kory i mierzwy, kawałków wapieni i grudek polepy (warstwa IIIc). Zawierała ona podszwę trzewika (ryc. 4b), płat oraz ścinki skóry, połowę nożyc z przywartą sierścią (ryc. 4c), fragmenty dna naczyńa drewnianego oraz kawałki tkaniny. Skupienie obok siebie tych przedmiotów oraz zawartość w warstwie odłamków drewna dębowego i kory dębowej (?)⁴ nasuwają przypuszczenie istnienia w pobliżu pracowni garbarsko-szewskiej. Ponadto w warstwie III znajdowały się m. in. nieliczne fragmenty ceramiki cienkościennej, całkowicie obtaczanej, o szarym i brunatnoszarym zabarwieniu, zdobione ornamentem żłobków dookólnych, a niekiedy linią falistą, oraz kości zwierzęce, grot bełtu kuszy, fragment podkowy i kawałki żuźli.

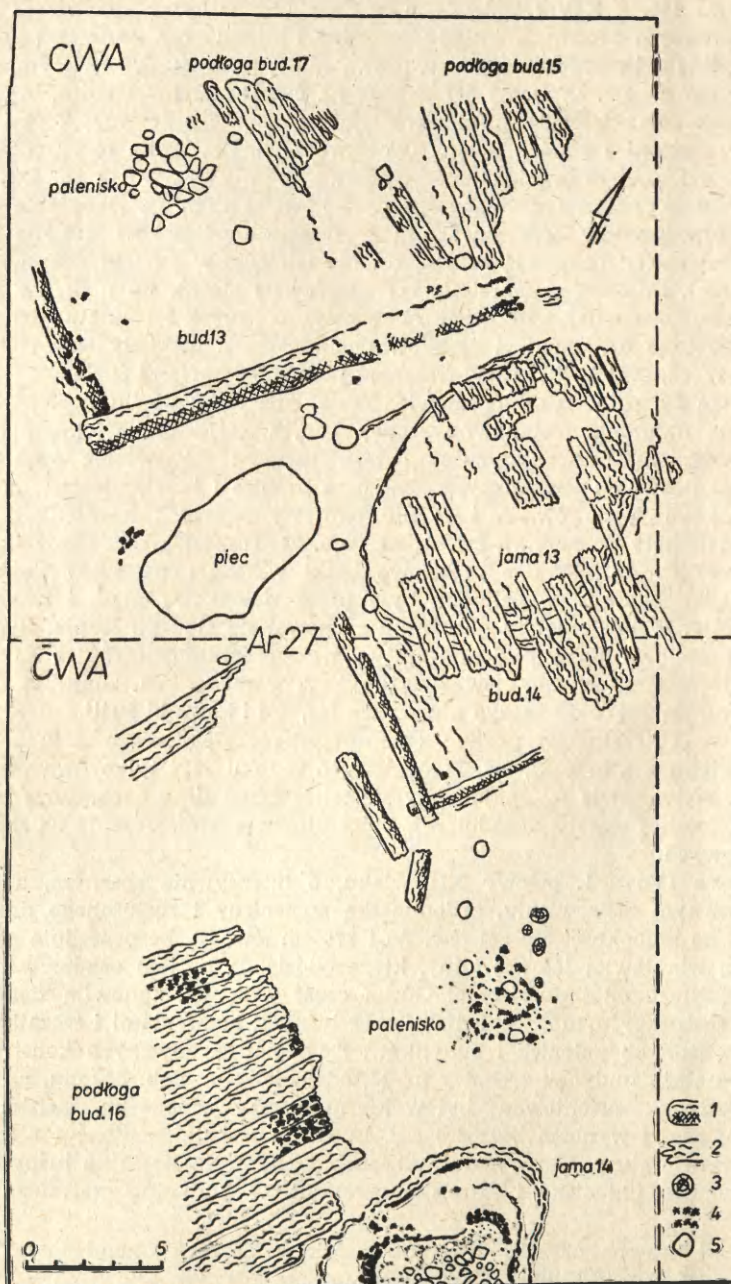
Warstwa IV — wczesnośredniowieczna, składa się z pięciu poziomów osadniczych. Fazę najmłodszą stanowi warstwa IVa, z XIII—XIV wieku, o miąższości od 10 do 25 cm. Charakteryzuje ją brunatnoszare zabarwienie oraz zawartość rozłożonego drewna i spalenizny. Pojedyncze dranice i belki, ułożone na warstwie zielonkawej gliny, na ćw. A i D nie tworzyły zwartych konstrukcji. Wyjątek stanowi odsłonięty na arze 27, ćw. A, na głęb. 290 cm, pd.-wsch. narożnik budynku drewnianego nr 13. Spalone częściowo belki wskazują na ślady pożaru. Prześtrze między belkami wypełniona była przez zielonkawą glinę i brunatną, gliniastą ziemię. W odsłoniętym narożniku zachował się ślad po słupie. Budynek ten zniszczył częściowo górny poziom warstwy wczesnośredniowiecznej z XI—XII wieku. Wśród nielicznych zabytków związanych z warstwą IVa, znajdują się ułamki ceramiki, nawiązujące do naczyń z warstwy III, nóż i kawałki żuźli.

Warstwę IVb stanowi poziom cmentarzyska szkieletowego z 2. połowy XII i z XIII wieku. Na arze 27, ćw. D, odsłonięto w roku 1966 tylko dwa peryferyczne pochówki. W warstwie tej znajdowały się także przedmioty pochodzące ze starszej, XI—XII-wiecznej warstwy osadniczej, które uległy przemieszczeniu na skutek wkopów grobowych.

Warstwa IVc z 1. połowy XII wieku, o intensywnie czarnym, a miejscami brązowoczarnym zabarwieniu, z domieszką spalenizny i rozłożonego drewna, występowała na głębokości 330 cm (ćw. A) i 370 cm (ćw. D), bezpośrednio pod 10-centymetrową warstwą jałowej gliny, która oddzielała poziom osadnictwa wczesnośredniowiecznego od późniejszego. Górną część warstwy stanowiła ziemia o charakterze⁵ destrukcyjnym z wapieniami oraz luźnymi kamieniami i szczątkami drewna ze zniszczonych palenisk i budynków. Do lepiej zachowanych konstrukcji drewnianych należy budynek zrębowy nr 14, odsłonięty na głęb. 380 cm, na ćw. A—D aru 27. Budynek zorientowany był w kierunku pd. wschód—pn. zachód. Wymiary odsłoniętej części wynoszą 300×200 cm. Budynek posiadał podłogę z dranic, ułożoną na warstwie gliny. W narożniku pn.-zach. znajdowało się kilka luźnych kamieni ze zniszczonego paleniska i skupisko ceramiki. W budynku znaleziono fragment

⁴ Próbkę drewna określił dr J. Surmiński z Katedry Chemicznej Technologii Drewna WSR w Poznaniu. Wyniki analiz wskazują na powszechne stosowanie w czerskim budownictwie średniowiecznym (warstwa IVa—d) drewna sosny. Wśród próbek pobranych z warstwy III w wykopie 2 rozpoznano także odłamki drewna dębowego i kory dębowej (?), a w warstwie IVd stwierdzono korę brzożową, korę olszową oraz odłamki węgla drzewnych drewna liściastego (olszy?) i sosny.

⁵ W poprzednim sprawozdaniu z badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w Czersku w latach 1963—1964, poziom destrukcyjny oznaczono jako warstwę IVb₂.

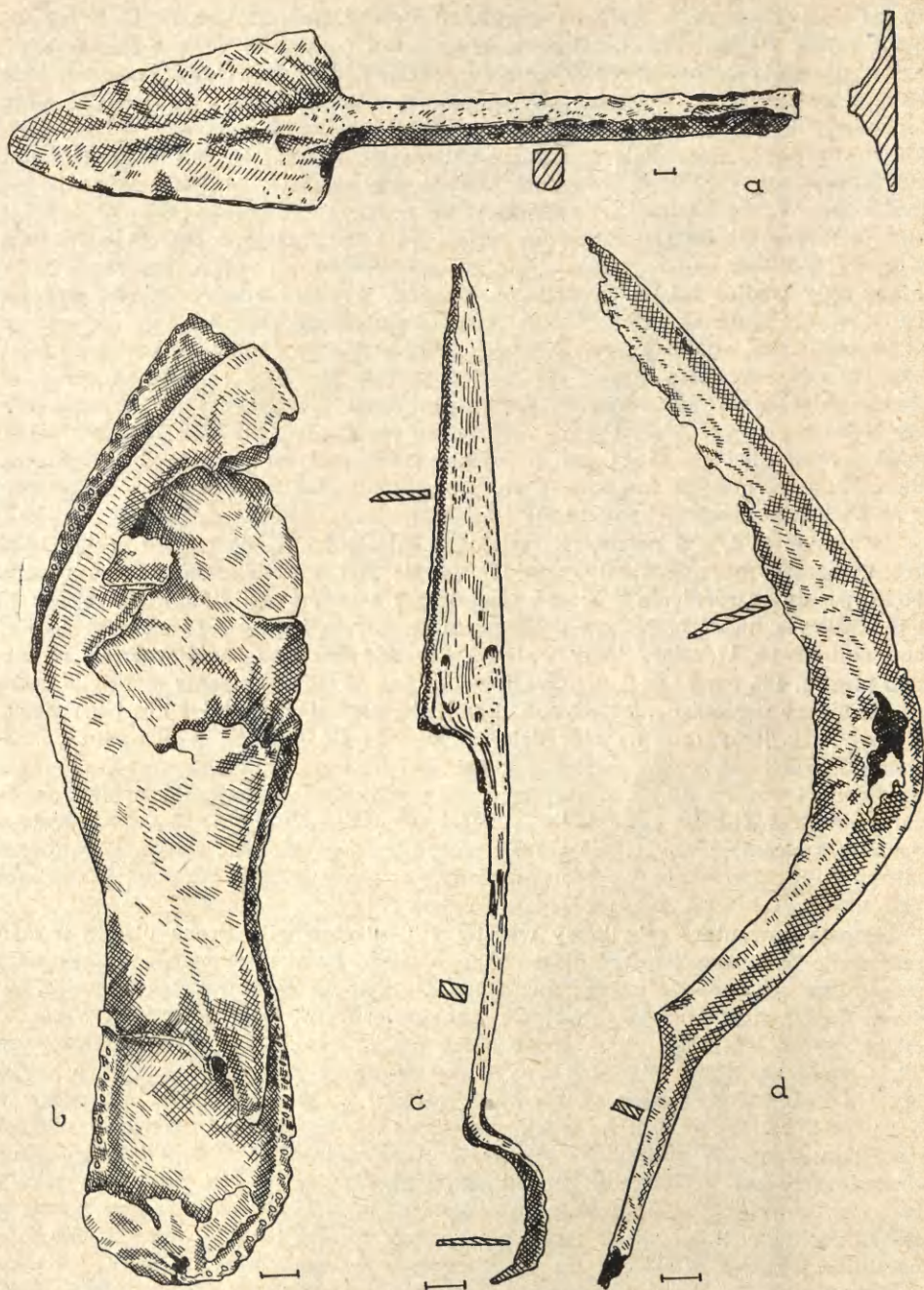

Ryc. 3. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Plan sytuacyjny wykopu 1 (ar 27, éw. A, D) ze szczątkami obiektów: 1 — belka spróchniała; 2 — dranica; 3 — słup; 4 — węgiel drzewny; 5 — kamień

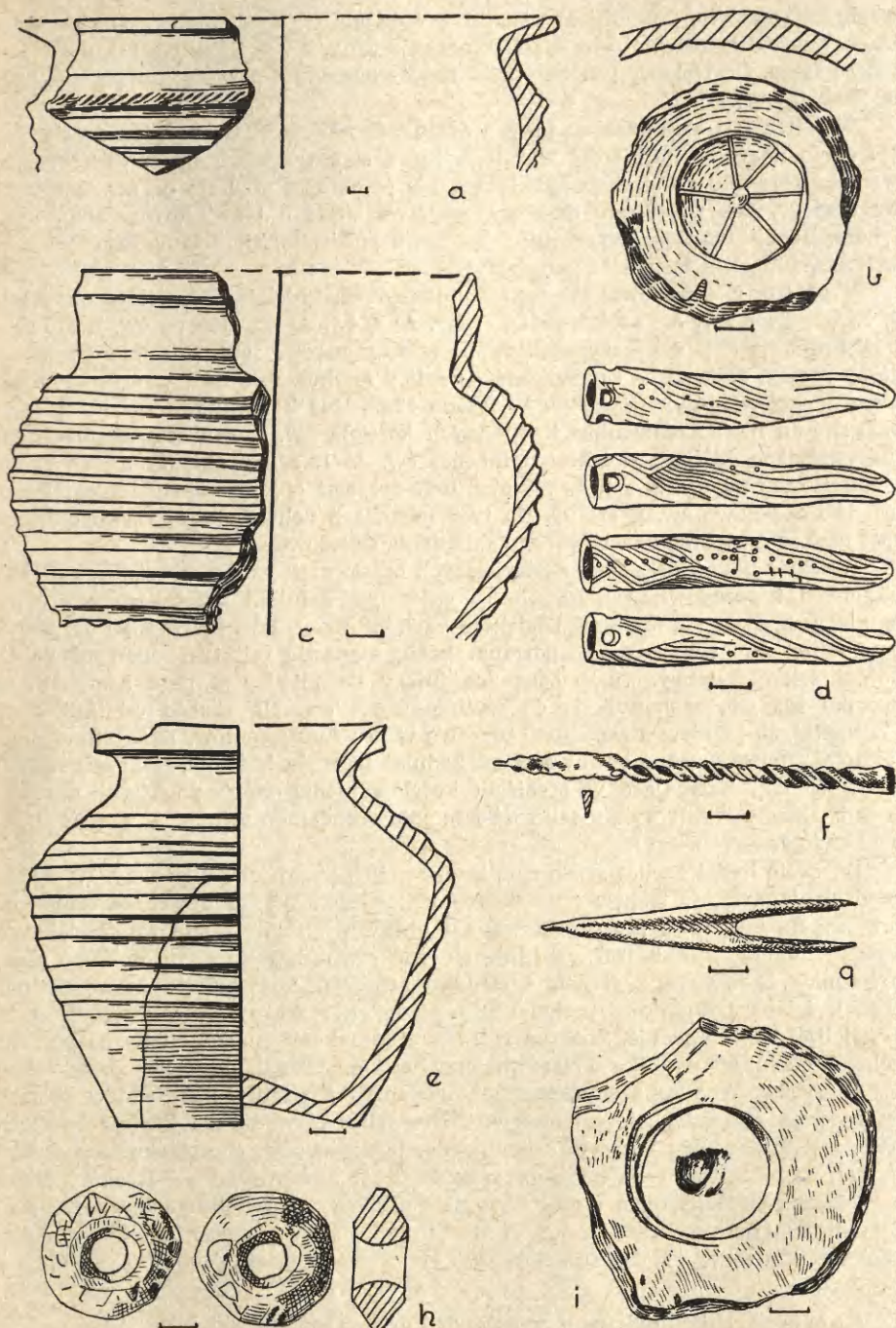
sierpa i szydło rogowe. Budynek znajdował się nad starszą jamą nr 13. Z budynkiem należy wiązać resztki wolno stojącego pieca. Owalny w zarysie piec czytelny był w postaci 15-centymetrowej grubości warstwy gliny, częściowo przepalanej na kolor pomarańczowy. Wymiary pieca wynosiły 155×80 cm. Na powierzchni pieca zachowała się gruba warstwa popiołu. W górnym poziomie warstwy IVc, na głęb. 376 cm na ćw. D, odsłonięto zniszczone palenisko o wymiarach 70×60 cm. Kawalki żuli odkryte w pobliżu kamieni, w czarnej spaleniznie i popiele, wskazują, że mogło ono służyć produkcji kowalskiej. Do warstwy IVc należy również zaliczyć odsłonięte resztki podłóg budynków nr 15, 16 i 17. Fragment podłogi wykonanej z dranic budynku nr 15 znajdował się na głęb. 380 cm, na ćw. A. Bierwiona ustawione były wzdłuż osi pn. zachód—pd. wschód. Wymiary odkrytej części wynoszą 140×100 cm. Budynek nr 16 posiadał dranicę podłogi na głęb. 440—450 cm, na ćw. D, ułożone w kierunku pn. wschód—pd. zachód. Wymiary odkrytej części wynoszą 260×130 cm. Szerokość dranic dochodzi do 25 cm. Na kilku z nich widoczne są ślady spalenizny. Inny fragment podłogi budynku naziemnego nr 17, całkowicie prawie zniszczonego, odsłonięto na arze 27, na ćw. A, głęb. 395—400 cm. Zachowana szerokość dranic wynosi 20 cm, a wymiary odkrytej części podłogi 180×90 cm. Na zachód od podłogi znajdowało się palenisko o wymiarach 70×80 cm, ułożone z niewielkich, połnych kamieni. W sąsiedztwie występowała spalenizna i popiół.

Warstwa IVd, z 2 połowy XI wieku, o miąższości 20—40 cm i czarnym bądź brunatnoczarnym zabarwieniu, znajdowała się pod warstwą szarozółtego piasku. Podstawę do wyróżnienia poziomu osadniczego z tego czasu stanowią jamy nr 13 i 14. Odkryta na głęb. 390 cm nieckowata w zarysie jama nr 13 zalegała poniżej budynku nr 14. Wymiary jamy wynoszą 220×260 cm. Dno znajdowało się w żółtym piasku, 125 cm poniżej uchwyconego zarysu. Wypełnisko jamy stanowiła czarna ziemia ze spalenizną, pojedyncze kamienie, ułamki ceramiki i kości zwierzęce. We wnętrzu jamy oraz na obwodzie znajdowały się dranicę, o kierunku pn. zachód—pd. wschód, z zapadniętej podłogi budynku nr 14. Jama nr 14, osłonięta na głęb. 460 cm, na ćw. D, zawierała w górnym poziomie kamienie ze zniszczonego paleniska. Południowa część jamy wchodzi w profil południowy ćw. D. Palenisko otaczały koncentrycznie układające się pasma ziemi o czarnym, żółtym i brązowym zabarwieniu, stanowiące wypełnisko jamy. Wymiary części odsłoniętej wynoszą 200×100 cm. Dno jamy płaskie, sięgało do głęb. 570 cm.

Bogaty inwentarz zabytkowy warstw IVb—d stanowiły liczne ułamki naczyń całkowicie obtaczanych o zróżnicowanych formach, kości zwierzęce, łuski ryb oraz przedmioty codziennego użytku, narzędzia i ozdoby. Wśród fragmentów wylewów przeważają naczynia szerokootworowe z maksymalną wydętością brzuśca w górnej części, z mniej lub bardziej wyodrębnioną szyjką (ryc. 5a). Reprezentowane są także formy, u których średnice wylewów równają się średnicy den, a załom brzuśca znajduje się prawie w połowie wysokości naczynia (ryc. 5e), oraz naczynia o szyjkach cylindrycznych (ryc. 5c), zazwyczaj bogato zdobione. Niewielki procent materiału stanowiły naczynia miniaturowe oraz ułamki pokryw. Większe zróżnicowanie zaobserwowano w kształtowaniu wylewów, mniej lub bardziej wywiniętych na zewnątrz, w profilowaniu krawędzi oraz zdobieniu. Ornament tworzą żłobki dookolne, linie faliste, listwy plastyczne, nacięcia i nakłucia wykonane jedno- lub wielozębnym rylcem. Na dnach naczyń występują niekiedy znaki garncarskie (ryc. 5b). Do lepiej zachowanych przedmiotów należą: 2 klucze żelazne (ryc. 6c), noże, zdobiona oprawka rogowa (ryc. 5d), oselki, szydła rogowe, przేశliki gliniane, z różowego łupku i wapienia (ryc. 5h) oraz odpady powstałe przy ich produkcji (ryc. 5i), dłućko żelazne, dwuzębna iglica kościana (ryc. 5g), sierp (ryc. 4d),

Ryc. 4. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Przedmioty:
a — z wykopu 2; *b*—*d* — z wykopu 1 (*a* — radlica żelazna z w-wy II; *b* — podeszwa trze-
 wika z w-wy III; *c* — nożyce z w-wy III; *d* — sierp z w-wy IVd)

Ryc. 5. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Przedmioty z warstwy IVb—c:

a—c, e — ceramika z wykopów 1 i 2; d, f, g—i — przedmioty z wykopu 1 (d — oprawka rogowa; f — narzędzie żelazne; g — iglica kościana; h — przęślik wapienny; i — negatyw przęślika wapiennego)

fragment wędzidla, półfabrykat pisanki z wapienia (ryc. 6d), hetka, sprzączka żelazna, grzebień rogowy (ryc. 6f), kabłączek z cyny, 2 pierścionki z brązu i z zielonego szkła. Do ciekawszych zabytków należy przedmiot przypominający z wyglądu skalpel (ryc. 5f).

Warstwa IVE, datowana na innych odcinkach na IX—X w., znajdowała się bezpośrednio na calcu. Miąższość warstwy, którą stanowił szarozółty piasek bez wartości ceramiki i innych przedmiotów, nie przekraczała 10 cm na ćw. A aru 27. Na arze 27, ćw. D, 40-centymetrowa warstwa ziemi o tym samym zabarwieniu i konsystencji tworzyła wypełnisko, zapewne półziemianki. Ściany tego budynku wchodzą w profile zachodni i południowy.

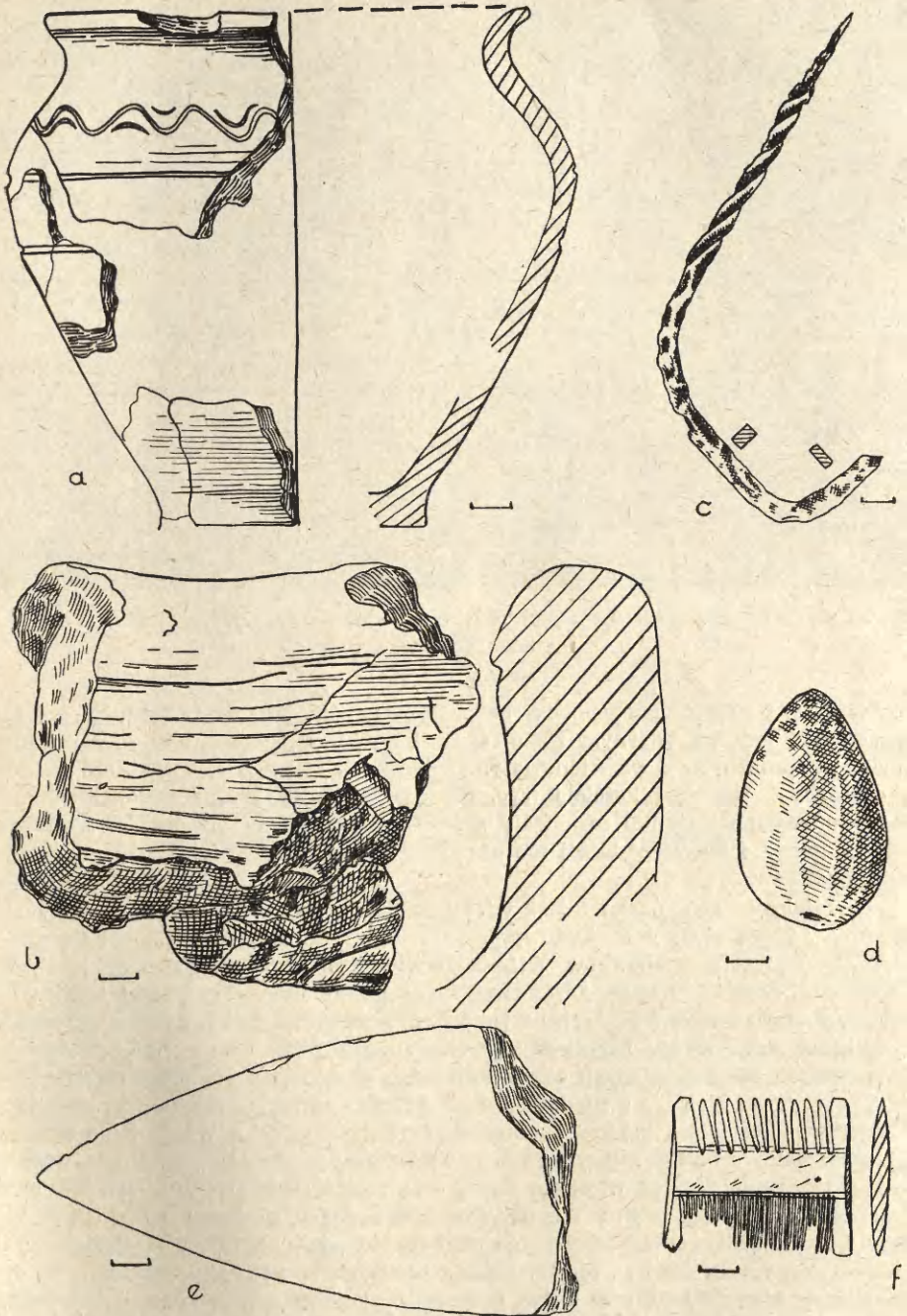
Wykop 2. Znajdował się przy fundamentach kościoła Św. Piotra na arach: 9, ćw. A—D; 4, ćw. A i częściowo D; 5, ćw. A; 8, ćw. A—D, oraz na ćw. B arów 18 i 19. Prace na arze 9 i 4 zapoczątkowane zostały w roku 1964. Odsłonięto wówczas górny poziom rozwaliska fundamentów kaplicy zamkowej, a na arze 4, ćw. A, osiągnięto poziom warstwy IVa—IVb. W latach 1965—1967 kontynuowano badania przy odkrywaniu lica fundamentów kamiennych kościoła Św. Piotra oraz eksplorowano nieprzebadane odcinki: w części północnej ćw. A—B aru 9, między skarpami goetyckimi, oraz na ćw. A aru 4. W roku 1967 pracami objęto między innymi ćw. B aru 18 i częściowo ćw. B aru 19. Na tych odcinkach uchwycono oba zachodnie naroża naw ze szczytkami zachowanego sklepienia arkadowego.

W czasie badań dokonano następujących obserwacji: cztery warstwy regularnie ułożonych i posadowionych na piasku calcowym kamieni przetykanych gruzem, na który składały się mniejsze i większe kawałki cegieł, tzw. palcówek i dachówek, oraz w ten sam sposób skonstruowane skarpy stanowią relikt fundamentów północnej ściany kaplicy. Fundament znajdujący się między dwoma skarpami, na odcinku 320 cm, zachował się do wysokości 180 cm. Na zachód od linii skarp i odsłoniętych kamieni stwierdzono przerwy w licu fundamentów. Brak ofundamentowania zaobserwowano również w zachodniej fasadzie kościoła, na odcinku długości 450 cm. Zalegające w przejściu kościoła nienaruszone pochówki wczesnośredniowieczne wykluczają możliwość istnienia ofundamentowania w okresie budowy kościoła.

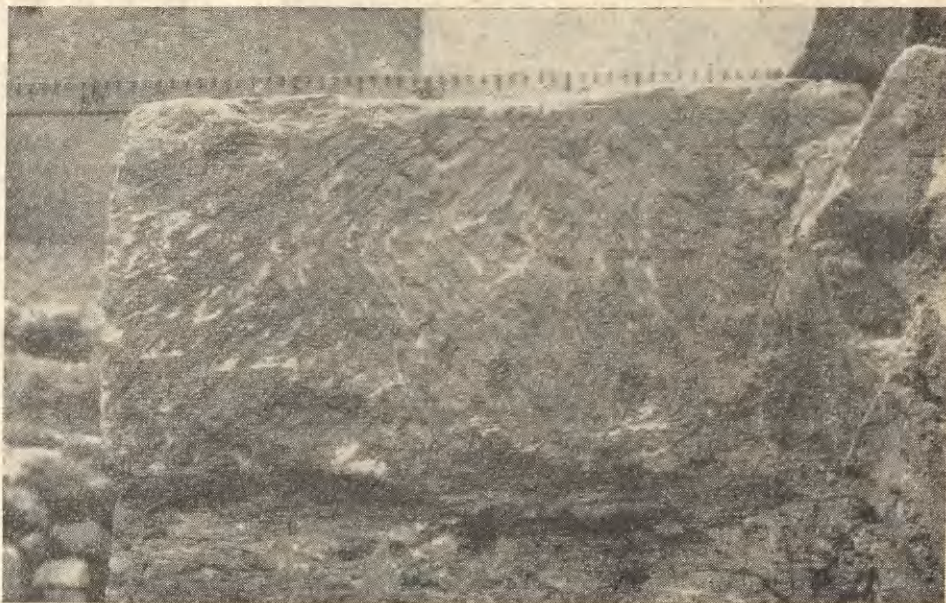
Znacznie lepiej zachował się fundament południowej ściany kaplicy. W okresie międzywojennym, w trakcie prac wykopaliskowych i porządkowych ta część murów została częściowo zrekonstruowana i olicowana. Poniżej olicowania, jak wykazały badania w roku 1967, znajdują się większe, mniej starannie dobrane gazy, o średnicy 20—30 cm, z gruzem i śladami zaprawy. Analogicznie do strony północnej, ściana południowa posiada trzy zewnętrzne skarpy, rozmieszczone w tej samej linii co poprzednie. Znaczna różnica w głębokości fundamentów na poszczególnych odcinkach wynika z nierównej powierzchni terenu, na której posadowiony został kościół. Analiza architektoniczna odsłoniętych partii fundamentów pozwala na wstępną rekonstrukcję tej budowli⁶. Niewielka w wymiarze kaplica zamkowa p.wz. Św. Piotra była budowlą orientowaną, jednonawową, o prostokątnym prezbiterium, zamkniętym — według przypuszczeń K. Skórewicza⁷ — trzema bokami ośmiokąta, sklepiena cegłą z ozdobnym żebrowaniem. W świetle zachowanych fundamentów wymiary kościoła wynosiły: szerokość wnętrza nawy ok. 820 cm, długość wnętrza nawy ok. 940 cm, szerokość części prezbiterialnej ok. 340 cm, długość

⁶ Analizę architektoniczną przeprowadził dr A. Tomaszewski.

⁷ Badania wykopaliskowe na zamku w Czernsku zapoczątkował K. Skórewicz w roku 1908. K. Skórewicz, *Sprawozdanie z robót konserwatorskich*, s. 40, [w:] T. Korzon, *Co się działo i co ma się dziać w Czernsku*, Warszawa 1913.

Ryc. 6. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Przedmioty
a, b, e — z wykopu 2; *c, d* — z wykopu 1 (*a* — rekonstrukcja naczynia z budynku 19,
 w-wy IVe; *b* — fragment prążnicy z jamy 16, z w-wy IVe; *c* — klucz z w-wy IVc; *d* —
 pisanka z wapienia z w-wy IVc; *e* — płytką ceramiczną z posadzki kościoła gotyckiego;
f — grzebień z w-wy IVc)

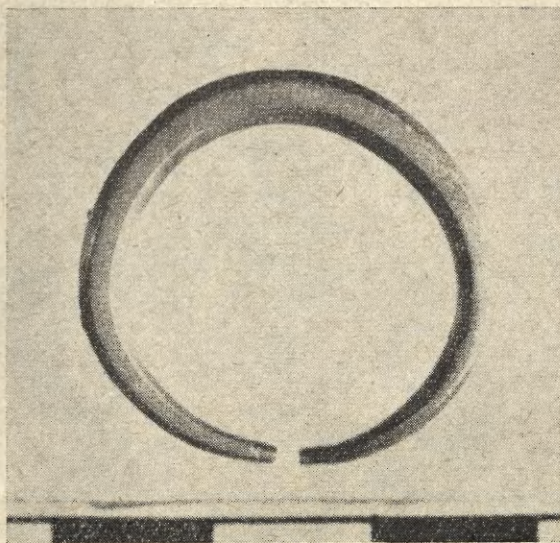

Ryc. 7. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Cios wapienny z kościoła romańskiego (wykop 2)

ok. 430 cm. Grubość fundamentów nawy ok. 110—135 cm. Bezpośrednio przy fundamentach, lecz na wtórnym złożu, znaleziono kilka fragmentów glazurowanych płytek ceramicznych o wrzecionowatym kształcie, zielonych i brunatnożółtych, pochodzących z posadzki kościoła (ryc. 6e) oraz kawałki tynku z polichromią. Na jednym fragmencie tynku zachowały się ślady zlocenia. W warstwach I i II znaleziono ponadto fragment bliżej nie określonej formy odlewniczej z wapienia i raldlicę łopatkową (ryc. 4a).

Z kościołem romańskim z XII wieku łączą się jedynie znaleziska ciosów wapiennych, które służyły do budowy murów świątyni. Rozrzut wapieni na arze 9 oraz koncentracja pochówków XII—XIII-wiecznych przemawiają za lokalizacją kościoła w pobliżu miejsca, gdzie znajdują się fundamenty gotyckiej kaplicy Św. Piotra. Przeprowadzone na tych odcinkach poszukiwania fundamentów romańskich dotychczas dały wynik negatywny. Wobec niewielkich szans na odkrycie ich w miejscach nieprzebadanych coraz większego prawdopodobieństwa nabiera hipoteza o rozbiórce (łącznie z fundamentami) kościoła romańskiego po jego zburzeniu, a przed wzniesieniem kaplicy zamkowej. Odkryte skupiska wapieni nie tworzyły wapieni, zalegających na wtórnym złożu, na głęb. 230—250 cm, w niższym poziomie warstwy z XIV—XV wieku. Wapienie te (część z nich pochodzi z lica muru) ułożone były w linii wschód—zachód na odcinku 430 cm długości, równoległe do północnej ściany kościoła Św. Piotra. Kilka większych licowanych wapieni odsłonięto również w roku 1966 na arze 9, ćw. B, na wtórnym złożu, w bezpośrednim sąsiedztwie skarpy wschodniej, pod warstwą kamieni i gruzu (ryc. 7). Istnieje prawdopodobieństwo wtórnego użycia tego cennego surowca jako podwaliny bliżej nie określonej budowli, młodszej od kościoła romańskiego.

Budownictwo drewniane z XIV—XV wieku (warstwa III) reprezentują konstrukcje z moszczenia dziedzińca zamkowego, odsłonięte w dwóch poziomach na świadku arowym 9 oraz na arze 9, ćw. B i arze 4, ćw. A, w brunatnoszarej ziemi ze spalenizną. Głębokość konstrukcji wynosiła: 192—203 cm (I poziom) i 208—222 cm (II poziom). Dranice sosnowe i poprzeczne do nich legary znajdowały się na warstwie gliny. Fragment, zapewne podłogi, zachowany w postaci warstwy przebutwiałego drewna, odkryto w północnej części świadka aru 9, na głęb. 219 cm. Belki miały układ kierunku pd.wschód—pn.zachód. W pobliżu znajdowały się trzy ślady po kołkach. Na podłodze i między zbutwiałym drewnem wystąpiło duże skupisko łusek ryb, a na południe od podłogi warstwa popiołu i zwęgleń ze zniszczonych palenisk.

Ryc. 8. Czersk, pow. Piaseczno, Stanowisko 1 — „Zamek”. Obrączka złota z grobu 609

Bliżej nie określoną konstrukcję drewnianą związaną z warstwą III, złożoną z dwóch belek prostopadłe do siebie ułożonych, odsłonięto również na tym samym świadku arowym, pod warstwą wapieni, na głęb. 215 cm. Legary były zniszczone przez fundament kościoła gotyckiego. Ponadto w warstwie III znaleziono ułamki ceramiki, kości zwierzęce, fragmenty noży, kluczyk, liczne różnokształtne i niekiedy zdobione ciężarki do sieci, fragmenty przedmiotów z wapienia, 2 strzały do łuku, grot bełtu kuszy, żużel i fragmenty przedmiotów z brązu.

Do warstwy IVa, zachowanej na bardzo małym odcinku, należą szczątki budynku zrębowego nr 18. Belki odkryto na głęb. 146—150 cm na arze 8, ćw. D. Budynek zalegał na warstwie ciemnobrunatnej ziemi przemieszanej z węgielkami drzewnymi, a miejscami z gliną i piaskiem. Wymiary odsłoniętej części wynoszą 380×20 cm. Belki miały szerokość ok. 20 cm. Budynek usytuowany był po linii wschód — zachód. Inwentarz warstwy stanowiły ułamki ceramiki średniowiecznej, klucz oraz niezidentyfikowane przedmioty żelazne.

Warstwa IVb zawiera pochówki szkieletowe z 2. połowy XII i z XIII w. Naj-

większe zagęszczenie szkieletów przypada na ary 8 i 9, znajdujące się w najbliższym sąsiedztwie murów kaplicy zamkowej. Na tych odcinkach wyróżniono 5 nawarstwiających się na siebie grobów. Do peryferycznych należą natomiast 2 pochówki odkryte na arze 27, na ćw. D. W sezonach wykopaliskowych 1965—1967 zarejestrowano łącznie 253 szkielety, z reguły mocno zniszczone (nry 378—630). Do lepiej zachowanych należało 36 szkieletów, a przy 71 stwierdzono resztki trumien⁸

Ryc. 9. Czersk, pow. Piaseczno. Stanowisko 1 — „Zamek”. Grób popielnicowy z okresu lateńskiego

bądź szalunku. Trumny zbijane były niekiedy za pomocą gwoździ żelaznych. Zmarli ułożeni byli na wznak, z rękami wyciągniętymi wzdłuż ciała i zwróceniu głową na zachód. Jedynie w grobie 521 zmarły spoczywał bezpośrednio w ziemi, na prawym boku, z podkurczonymi nogami. Odchylenie od osi wschód — zachód w kierunku północnym, rzadziej południowym, zaobserwowano w 29 przypadkach. W 19 grobach zmarli mieli lewą (11 grobów) lub prawą ręką (8 grobów) zgiętą w łokciu i złożoną na kości miednicy. Nieznaczny procent grobów (łącznie 40) zawierał ozdoby lub przedmioty codziennego użytku. Ogółem znaleziono: 9 kabłączków skronio-

⁸ Według oznaczeń dr. J. Surmińskiego trumna z grobu 611 wykonana została z sosny, a z grobu 612 — z modrzewia.

wych z brązu (w 5 grobach), kolorowe paciorki szklane (w 12 grobach), 8 pierścionków metalowych i 1 obrączkę ze szkła (w 7 grobach), 1 oczko do pierścionka, 5 zawieszek dzwoneczkowatych (w 5 grobach), amulety w postaci kłów zwierzęcych z przewierconym otworkiem do zawieszania (w 2 grobach) oraz fragment bransolety metalowej. Z pozostałych przedmiotów należy wymienić: 7 noży umieszczonych po prawej lub lewej stronie na wysokości dłoni (w 7 grobach), pochwę skórzaną okutą brązem bez noża (w 1 grobie), przęślik, szydło rogowe, szpilę lub igłę żelazną, kółko brązowe, bliżej nie określone, ozdobne, oraz 3 sprzączki do pasa (w 2 grobach). W 7 grobach znajdowały się szczątki przedmiotów żelaznych lub brązowych. Wymienione przedmioty występowały pojedynczo lub łącznie z innymi. Na specjalne wyróżnienie zasługuje pochówek rycerza-wielmoży nr 609. Grób znajdował się na arze 9, ćw. B, na głęb. 355 cm. Szkielet spoczywał w specjalnie skonstruowanej, okutej skrzyni-trumnie, o wym. 260×80×60 cm, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony na zachód z niewielkim odchyleniem w kierunku południowym. Lewa ręka zgięta w łokciu oparta była na miednicy, na prawej wyprostowanej ręce leżał miecz typu α w obciążonej skórą pochwie. Na palcu lewej ręki znajdowała się złota, ośmiokątna w przekroju obrączka o wolnych końcach (ryc. 8). Wyposażenie grobu stanowiły ponadto: 2 misy z brązu, grot włóczni ze szczątkami zachowanego drzewca oraz wiaderko drewniane okute żelazną, zdobioną blachą.

Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego z XI—XII wieku (warstwa IVb—d) zanotowano na arach: 9, ćw. A i B; 4, ćw. A, oraz na arze 8, ćw. B. W intensywnie ciemnej, prawie czarnej lub brunatnoszarej ziemi z grudkami przepalanej gliny i piasku występowały fragmenty ceramiki, analogiczne do znajdowanej w wykopie 1, kości zwierzęce i łuski ryb. Z tego czasu pochodzą także oseeki, grot strzały, półfabrykat przęślika i odpad powstały przy ich produkcji, szpila oraz fragmenty przedmiotów z brązu.

Do osadnictwa z IX—X wieku (warstwa IVe) należy częściowo zagłębiony w ziemię budynek słupowy nr 19, położony na arach: 4, ćw. A i 9, ćw. B, na głęb. 330—340 cm. Wypełnisko budynku stanowiła jasnoszara ziemia. Na jego dnie znajdowały się kamienie ze zniszczonego paleniska. Wymiary odsłoniętej części wynosiły 290×520 cm. W obrębie domu znaleziono pojedyncze ułamki naczyń słabo obtoczonych i wypalonych na kolor szaroczerwonawy (ryc. 6a) oraz niewielki fragment łańcuszka z brązu. W pobliżu ściany południowej odsłonięto dwie jamy wkopane w calec. Okrągła w zarysie jama 15 posiadała wymiary 60×60 cm. Wypełnisko jej stanowiła 20-centymetrowej miąższości warstwa szarozółtej ziemi z domieszką węgla drzewnych. W jamie nr 16, o wymiarach 50×55 cm, znajdowały się kamienie ze zniszczonego paleniska, a na nich szczątki prażnicy (ryc. 6b). Pod kamieniami zalegały węgle drzewne, przepalone kości zwierzęce oraz fragmenty ceramiki.

W roku 1966 w wykopie 2, w sąsiedztwie absydy kościoła gotyckiego i pochówków wczesnośredniowiecznych (ar 5) natrafiono na zniszczone cmentarzysko z okresu lateńskiego. Do lepiej zachowanych należał grób, w którym spalone kości zmarłego złożone zostały do niewielkiej urny, przykryte mięsą, a następnie dużym kłosem zwróconym dnem do góry (ryc. 9). Pojedyncze ułamki ceramiki lateńskiej znajdowano także łącznie z naczyniami wczesnośredniowiecznymi.

Nagromadzone w ciągu trzech lat źródła archeologiczne powiększały zasób wiadomości o badanym obiekcie.

Obserwacje dotyczą rozplanowania i zabudowy grodu oraz niektórych rzemiosł uprawianych przez jego mieszkańców. Na pierwszym miejscu należy wymienić dobrze poświadczoną dla 1. połowy XII wieku produkcję przęślików z wa-

pienia, a dla XI—XII w. odlewnictwo metali nieżelaznych oraz obróbkę rogu i kości. Ponadto uzyskano dane dotyczące rozplanowania, zasięgu i chronologii cmentarzyska oraz architektury sakralnej, głównie kościoła gotyckiego. Prowadzone od kilku lat badania dowiodły istnienia na tym obiekcie przynajmniej dwóch kościołów. XV—XVI-wieczną kaplicę zamkową, wzniesioną, jak się wydaje, nieco później niż mury czerskiego zamku, poprzedził kościół romański z 1. połowy, a może nawet początku XII wieku. Kościół ten wraz z całym grodem i jego umocnieniami został zniszczony w 2. połowie XII wieku. Od tego czasu miejsce osady zajęł cmentarz grzebalny. Ramy czasowe cmentarza wyznaczają zespół cech związanych formą pochówków, rozplanowaniem i orientacją grobów oraz inwentarzem grobowym. Do tych ostatnich należą przede wszystkim ozdoby kobiece, takie jak kabłączki skroniowe, pierścionki, paciorki szklane, zawieszki — przedmioty typowe dla cmentarzysk z XII—XIII wieku w Polsce. W pierwszej fazie groby lokowano wokół zniszczonych murów kościelnych. Stopniowo granice cmentarza powiększały się, obejmując w końcowym okresie więcej niż połowę powierzchni całego wzniesienia. Grzebania zmarłych na wzgórzu zaprzestano w drugiej połowie XIII wieku. Niewykluczone, że fakt ten miał miejsce w połowie XIII wieku, w związku z odbudową i konsekracją „ecclesiae Sancti Petri in castro” w roku 1245. Jak dotychczas nie zostało jednak dowiedzione, że wzmianka ta dotyczy kościoła na terenie wzgórza zamkowego. W źródłach archeologicznych budowla z tego czasu należy bowiem do najsłabiej poświadczonych. Poza domniemanymi szczątkami konstrukcji drewnianych i licznymi znaleziskami gwoździ żelaznych, skomasowanymi w ich sąsiedztwie, a także skupiskiem wapieni na arze 9, brak szerszych podstaw na poparcie powyższej hipotezy. Być może dalsze badania wykopaliskowe rozstrzygną te wątpliwości.

*Zakład Archeologii Wczesnośredniowiecznej
IHKM PAN w Warszawie*

JADWIGA RAUHUTOWA

EXCAVATIONS AT CZERSK, DISTRICT OF PIASECZNO, IN 1965—1967

The excavations conducted in 1965—1967 on the castle of the Masovian princes at Czersk have provided new materials to the history of habitation in this area. Excavation trenches were made in the northern part of hill where the building-up was very intensive (trench 1) and near the surviving foundations of St. Peter's chapel (trench 2).

As in previous seasons, four principal layers were distinguished. They contained remains of floors of overground buildings, timber constructions, pits and hearths. The layers were very distinct in trench 1, and less so in trench 2. The area explored covered 300 sq. m, whereas the layers were from 1.5 to 4 m thick.

The lower part of layer III of the 14th—15th centuries contained a shoe-sole, leather scraps, a fragment of textile and part of shears. These finds attest the existence of a shoe-maker workshop. Moreover, timber constructions of the court pavement, which have survived in two levels, came to light in trench 2.

Five habitation levels were distinguished in early medieval layer IV. Layer IVa of the 13th/14th centuries, which overlay an inhumation cemetery, contained remains of buildings nos. 13 and 18. Layer IVb corresponds to the inhumation cemetery from the second half of the 12th and the 13th century. In 1965—1967

253 burials, mostly damaged, were explored. Grave 609, in which a knight was buried, had particularly rich furniture. It included a sword, 2 bronze bowls, a wooden bucket covered with an ornamented sheet, a spearhead and a gold ring. Layer IVc of the mid-13th century has yielded fragmentary floors of buildings nos. 14, 15, 16 and 17, two hearths and a stove. Pits 13 and 14 were disclosed in layer IVd dated to the mid-11th century. Small finds of the 11th—12th century date (layers IV b, c, d) included knives, whetstones, awls of horn, an ornamented horn covering, spindle whorls of limestone, clay or pink slate (imports), an iron chisel, a bone needle, 2 sickles, combs of horn, an Easter egg of limestone and finger-rings of glass and metal. Pottery dominated in number. An iron object with a short blade, similar to a lancet, deserves special attention. Layer IVe of the 9th-10th centuries, revealed in trench 2, was represented by building 19, partly sunk into the ground, and by pits 15 and 16. Traces of urn burials of the La Tène period were disclosed in trench 2.

Remains of two churches came to light in trench 2: a Romanesque church of the early 12th century, and a Gothic chapel of the 14th-15th centuries. Of the Romanesque church only single limestone ashlars have survived. The remains of the Gothic chapel included foundations built of erratic boulders and rubble. Glazed tiles from the church floor and pieces of polychrome plaster were found near the foundations. In the light of preliminary observations it can be assumed that both churches occupied almost the same site.

